

MODERNLEŞME AÇISINDAN ATATÜRK'ÜN OSMANLI TARİHİ VE İSLAHATLARINI ELEŞTİRİSİ

Mustafa BUDAK*

Genel olarak modernleşme, Batı dışı gelişmemiş toplumların, gelişmiş Batı toplumlarının (Batı Avrupa ve Kuzey Amerika) her yönden gelişmişlik düzeylerine ulaşma çabalarının adıdır. Tabiatıyla bu düşünce, bir taraftan Batı dışı toplumların Batı karşısında buldukları mevcut durumu gösterirken, diğer taraftan da bir değer yargısı halinde Batı'nın üstünlüğüne işaret etmektedir¹. Bir başka deyimle söylessek; modernleşme, Batı Avrupa'nın dört beş yüzyıl içinde geçirdiği rönenans, reform, karşı-reform, aydınlanma ve sanayi devrimi gibi büyük değişmelerden sonra ulaştığı bir aşamaya Batı dışı toplumların yönetici ve aydınlarının (asker ve bürokrat birlikte) kendi ülkelerini adetâ "sıçrama" yaparak erişirme gayretidir. Yani, II.Dünya Savaşı öncesindeki adıyla Batılılaşmadır.

Hemen belirtelim ki, Batı dışı/Batılı olmayan toplumlar aynı zamanda geleneksel olarak nitelenen toplumdur. Bu açıdan modernleşmenin diğer tanımı da geleneksel toplumların modern toplumlara dönüşme/dönüştürülme sürecidir. Söz konusu dönüştürülmeyi adeta "sıçrama" şeklinde gerçekleştirecek olanlar modernleşme ve yaygın/eski kullanımıyla Batılılaşma idealini benimsemiş sivil ve asker bürokratlardır. Levent Köker'e göre bu kişiler, kendi toplumlarının en kısa zamanda modern bir toplum haline gelmesi sürecinde hızlandırıcı bir işlev gören "modernleştirici intelligentsia"dır. Bu kişilerin çoğunun ortak özelliği, ya Batı ülkelerinde eğitim görmüş, ya da kendi ülkelerinde Batılı değer ve düşüncelerle tanıştıkları modern okullarda okumuş olmalarıydı. Aynı zamanda bu kişiler, topyekün bir Batılılaşma taraftarı idiler. Bu yüzden işbaşına geldikleri ülkelerde tek partili otoriter yönetim tarzlarına yönelmişlerdir².

* Dr., İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Bu konuda yansız bir tanım yapmak isteyen ve teknolojiyi ölçüt olarak kabul eden Emre Kongar'a göre modernleşme, "geçmişteki endüstrileşmemiş toplum tipinden günümüzde ileri düzeyde endüstrileşmiş toplum tipine doğru bir değişimdir.", Geniş bilgi için bkz.: Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1981, s.218. Ayrıca bkz.: İsmail Coşkun, "Modernleşme Kuramı Üzerine", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 3.Dizi, 1.Sayı, İstanbul 1989, s.296-304.

² Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s.28-30. Bu konuda, Cyril Black, "intelligentsia" yerine "siyasal önderlik" kavramını öne çıkarmakta ve intelligentsia'yı daha ziyade dar anlamı içinde "meslekleri ne olursa olsun

Modernleşme Düşüncesi ve Atatürk

Atatürk, Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra yeni bir devlet ve toplum kurma/oluşturma çabalarına girişmiş ve bir devlet ve toplumun hayatında kısa sayılabilecek bir sürede inkılâpları gerçekleştirmişti. Atatürk'ün amacı, "Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün mana ve eşkâliyle medenî bir hey'et-i ictimâiye haline isâl etmektir"³. Bunun anlamı, Türk devlet ve toplumunun modernleşmesi / Batılılaşması demektir. Ancak Atatürk, bunu Batılılaşma olarak ifade etmemekte ve çoğunlukla, "medenîleşme" diye algılamaktaydı. Çünkü ona göre, medeniyet yolunda ilerlemek bir ölüm kalım meselesi idi. Bunun için yeniliklere açık olmak gerekliydi⁴. Bu konuda Atatürk, son derece radikal bir inkılâpçı/yenilikçi idi. Onun şu sözleri bizi doğrulayacak cinstendir⁵:

"Behemehal ileri gideceğiz. Geriye ise hiç gidemeyiz. İleri gitmeye mecburuz."

Acaba Atatürk'ün radikal inkılâpçılığı/modernleşmeciliği ne anlama gelmekteydi? Halil İnalçık'a göre, Atatürk'ün modernleşmeciliği yalnız maddî ve teknik unsurların sadece ictibasıyla sınırlı olmayıp dünya görüşünde esaslı, topyekûn bir değişmeyi ifade etmekteydi⁶. Aynı şekilde, Enver Ziya Karal da zihniyetten daha çok somut göstergelerden hareketle yaptığı inkılâp tanımına dayanarak, Atatürk'ün gerçekleştirdiği inkılâpların radikal bir değişme olduğunu belirtmiştir. E.Z.Karal'a göre inkılâp, yalnız hükümet şeklinin değiştirilmesi olmayıp bir toplumun siyasî, sosyal ve iktisadî kurumlarının zorla, kısa bir zamanda devrilerek yerlerine "yeni şekil ve mahiyet"te kurumların ihdas edilmesidir⁷. İşte, her iki tarihinin işaret ettiği Atatürk modernleşmeciliğinde görülen bu radikal yaklaşım, izlenen metodun yanısıra dünya görüşünde ortaya çıkan mahiyet yönünden bir farklılaşmanın sonucudur. En önemlisi Atatürk, hayat görüşünde görülen bu esaslı farklılaşmayı medeniyet değişmesi olarak algılamış ve bunu zorunlu görmüştür. Nitekim Atatürk, "medenî cihan çok ileridedir. Buna yetişmek, o daire-i medeniyete dahil olmak mecburiyetindeyiz. Bütün safsataları

usullarıyla yaratıcı bir biçimde çalışanlar" olarak tanımlamaktadır. Ona göre, siyasal önderlik, her toplumda siyasal kararlar alınmasında önemli bir rol oynayan binlerce bireydir. Fakat, geleneksel toplumlarda bu sayı sınırlı olup değişimin hızlandığı dönemlerde siyasal önderlik önem kazanır ve çağdaşlaştırıcı bir nitelik kazanır. Black, çağdaşlaştırıcı önderler arasında Lenin, Mao ve Nehru'nun yanısıra Atatürk'ü de anmaktadır. Geniş bilgi için bkz., A.E.Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, I.baskı, (Çeviren: Fahri Gümüş), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1986, s.52-55.

- 3 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (Bundan sonra ASD), II, Türk İnkılâp Tarihi Yayınları, Ankara 1952, s.217.
- 4 Atatürk'ün Başkumandanlık Meydan Muharebesi'nin ikinci yıldönümü dolayısıyla 30 Ağustos 1924'de yaptığı konuşma, ASD, II, s.183.
- 5 Atatürk'ün Kastamonu'da 24 Ağustos 1925'de yaptığı konuşma, ASD, II, s.210.
- 6 Halil İnalçık, "Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi", *Türk Tarih Kurumu Yıllık Konferansları, I. Atatürk Konferansları*, Ankara 1964, s.190.
- 7 Enver Ziya Karal, "Türk İnkılâbının Mahiyeti ve Önemi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi*, I, İstanbul 1937, s.128.

bertaraf etmek lâzımdır. Şapka giyelim mi, giymeyelim mi gibi sözler mânâsızdır. Şapka da giyeceğiz, Garbın her türlü âsâr-ı medeniyesini de alacağız. Efendiler medenî olmayan insanlar medenî olanların ayakları altında kalmağa maruzdurlar"⁸ diyerek medeniyet değişikliğinin kendince zorunluluğunu ortaya koymuş ve bu konudaki kararlılığını göstermiştir.

Atatürk'ün bu yaklaşımı, İngiliz diplomat tarihçi Arnold Toynbee'ye bakılırsa, "herodian" bir tavidir. A.Toynbee'ye göre, "herodian"lık, gelişmiş Batı toplumlarının 19. yüzyıldan itibaren her alanda (siyasî, iktisadî ve sosyo-kültürel alanlarda) gerçekleştirdiği büyük meydan okumalarına karşı Batılı olmayan toplumların (özellikle İslâm toplumlarının) takındıkları akla dayanan ve tamamen "güçlü olan"a benzemeyi amaçlayan kozmopolit bir tavidir⁹. Tabiatıyla böyle bir tavır içinde olmak, güçlü olanın üstünlüğünü kesin bir şekilde kabul etmekle mümkündür. Nitekim, Tarık Zafer Tunaya'ya göre, Batılılaşmak için ilk önce Batı'nın üstünlüğünü kabul etmek gerekti ve bu konuda, Cumhuriyet dönemi inkılaplarının Osmanlı ıslahat hareketlerine, Batı'nın üstünlüğünü benimsemek bakımından bir farklılığı vardı; o da inkılâbın yapısından kaynaklanmaktaydı¹⁰. T. Zafer Tunaya, "Türk inkılâbı"nı, Doğu medeniyetinden Batı medeniyetine geçişin bir ifadesi olarak görmekte ve bunun sonucunda Batı'dan geniş bir "resepsiyon hareketi"ne girişildiğini düşünmektedir¹¹.

Gerçekten Atatürk, tek ve üstün medeniyet olarak Avrupa medeniyetini görmekteydi¹². Öyle ki Atatürk, vazgeçilemez kabul ettiği bu medeniyetin gereklerine uyamadıklarından dolayı Türk ve İslâm dünyasının geri kaldığını düşünmekteydi. Yine ona göre, bu durumdan kurtulmak için Avrupa medeniyetine doğru sürekli olarak ilerlemek gerekmektedir¹³:

"Behemehal ileri gideceğiz. Geriye hiç gidemeyiz. Çünkü ileri gitmeye mecburuz. Millet vâzihan bilmelidir. Medeniyet öyle bir kuvvetli ateştir ki, ona bîgâne olanları yakar ve mahveder".

Dikkat çekicidir ki, Atatürk'ün bu sözleri, Jön-Türkler arasında radikal Batılılaşmayı savunan Abdullah Cevdet'in fikirleriyle benzerlik taşımaktadır. Abdullah Cevdet, o yıllarda, Osmanlı toplumunun geleneksel değerlerinden tama-

⁸ Atatürk'ün Akhisar'da 10 Ekim 1925'de yaptığı konuşma, *ASD*, II, s.226.

⁹ Toynbee, açıkça Türk inkılâbını "herodian" bir inkılâp olarak tanımlamaktadır. Toynbee'nin Herodian-Zealot kavramları ile Türk inkılâbı hakkındaki görüşleri için bkz. A.Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, (Türkçesi Ufuk Uyan), Yeryüzü Yayınları, İstanbul 1980, s.180-189.

¹⁰ Ayrıca Batılılaşma, bir nefis müdafaası, bir yaşama prensibi idi. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul 1960, s.19.

¹¹ T.Z.Tunaya, *a.g.e.*, s.127.

¹² Atatürk 29 Ekim 1923'de Fransız yazarı Maurice Pernot'a verdiği demeçte bu konuda şunları söylemiştir: "Memleketler muhtelifdir, fakat medeniyet birdir ve bir milletin terakkisi içinde bu medeniyete iştirak etmesi lazımdır." *ASD*, III, Türk İnkılâp Tarihi Yayınları, Ankara 1954, s. 67.

¹³ Atatürk'ün Kastamonu'da yaptığı 24 Ağustos 1925 tarihli konuşma, *ASD*, II, s.210.

men alınarak onun yerine Avrupa değerlerinin (teknik ve kültürel değerlerinin) yerleşmesini savunmakta ve bunu da tıpkı Atatürk gibi "hayatı" görmektedir¹⁴. Aynı şekilde Abdullah Cevdet de, mevcut hakim medeniyet karşısında direnmenin imkânsızlığı ve gereksizliği üzerinde durmaktaydı¹⁵. Ancak Atatürk, bir siyasetçi olarak, kendi fikirlerini ve hem de radikal bir tarzda gerçekleştirmesi bakımından Abdullah Cevdet'den ayrılmaktaydı.

Atatürk'ün Osmanlı Tarihi Eleştirisi

İngiliz tarihçi Edward Carr, kendisiyle yapılan bir tarih söyleşisinde, geçmişin anlaşılmasının bugünün ve geleceğin de daha iyi anlaşılmasını mümkün kılacağını söylemektedir. Ona göre, "bugünün geleceğe nasıl yansıyabileceğini bilmezsek, geçmişin bugüne nasıl dönüştüğünü anlayamayız"¹⁶.

Tabiatıyla, "dünün siyaseti" olan tarihin (siyasi tarihin) bu önemli işlevini bir devlet kurucusu olarak Atatürk'ün kavramamış olması mümkün değildi. Hem yeni rejime meşruiyet kazandırmak ve hem de tarihin bu önemli yönünden yararlanmak bakımından Atatürk'ün tarih ile ilgilenmesi zorunluluk taşımaktaydı. Bizzat Atatürk'ün tarih ile ilgilenerek iki kez tarih kongreleri düzenlemiş olması¹⁷, manevi kızı Afet İnan'a tarih konusundaki düşüncelerini açıklaması¹⁸ onun "tarihin şuuruna" vardığını göstermekteydi.

Atatürk, bu genel tarih anlayışından hareketle Osmanlı tarihine ve ıslahatlarına şiddetli eleştiriler yöneltmiştir. Özellikle Osmanlı padişahları ile Osmanlı siyasî düzenine yönelik eleştirileri oldukça önemliydi. Bu bağlamda Atatürk'ün sözkonusu eleştirilerine baktığımızda, bu eleştirilerin siyasî ve dinî meşruiyet açılarından yapıldığını görüyoruz.

¹⁴ M.Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981, s.360-362.

¹⁵ Bu konuda Abdullah Cevdet, Nisan 1905 tarihli *İctihad* dergisinde şu görüşleri savunmaktaydı: "Medeniyet-i hazıra bir seyl-i huruşandır ki, mecrâsını Avrupa kıt'asında açmıştır, önüne gelen her mevânîi bâ-kemâl-i şiddet zir ü zeber eder. Ahalf-i müslime, bu seylabe-i medeniyete mukavemetden ihtirâz etmelidir.", (Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s.172).

¹⁶ E.H.Carr-J.Fontana, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık*, (Almancadan çeviren: Özer Ozankaya), İmge Kitabevi, Ankara 1992, s.18.

¹⁷ Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, I.baskı, Afa Yayınları, İstanbul 1992. Yazar, çağdaş Türkiye'nin tarih yazıcılığını siyaset bilimi açısından ele alan bu çalışmasında, Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarihe olan ilginin artmasının (yeni tarih ders kitapları yazılması, iki kez tarih kongreleri düzenlenerek tarih ve dil tezleri ileri sürülmesi gibi) sebepleri üzerinde durmakta ve bunu yeni rejimin tarih aracılığıyla yeni meşruiyet arayışı olarak görmektedir. Geniş bilgi için bkz. *a.g.e.*, s. 12-13, 201-207.

¹⁸ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 4.baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984, s. 274-277.

a) Siyasî meşrûiyet açısından

İlk önce söylemek gerekirse, Atatürk, Osmanlı tarihi söz konusu olduğunda, suçlama niteliğinde eleştirel bir tavır takınmış ve bunu da inkılâbın/yeni sistemin yerleştirilmesi bakımından zorunlu görmüştü. İşte bundan dolayıdır ki, Atatürk, inkılâbın halka anlatılması sürecinde Osmanlı tarihinden örnekler vermiş ve özellikle Osmanlı padişahlarının toplum ve siyaset anlayışları ile son dönemdeki ıslahatlarını kıyasıya eleştirmiştir.

Afet İnan'a göre Atatürk bu eleştirilerini iki amaçla yapmıştı: Bunlardan birincisi, halen varlığını sürdürmekte olan Osmanlı dönemine ait zararlı ve gereksiz görülen bazı kurumların ömürlerini tamamladıklarını göstermek; ikincisi de, millî benliğin canlandırılmasında Osmanlı tarihinden yararlanmak idi¹⁹. Bu husus, Halil Nimetullah'ın işaret ettiği millî varlığın/benliğin bulunması anlamında "Türk inkılâbı"nın hedefiydi. Daha açıkçası, Halil Nimetullah'ın deyişiyle "Osmanlılığı atmak, Türklüğü bulmak" idi²⁰.

Hemen belirtelim ki, "millî benlik" meselesi, sadece Halil Nimetullah'ın üzerinde durduğu bir konu değildi. Atatürk de, Osmanlı tarihine yönelttiği eleştirilerde bu noktadan hareket etmiş ve bunu, Osmanlı dönemiyle sınırlı tutmayarak daha eski devirlere kadar götürmüştü. Atatürk'e göre, bütün bu devirlerde Türkler kendi millî benliklerini kaybetmişler ve birtakım kimselerin bilinçsiz aracı durumuna düşmüşlerdi²¹. Buradan hareketle Atatürk, Türklerin "henüz şimdide kadar hakikî, ilmî, müsbet mânâsiyle millî bir devir" yaşamadıklarını ve dolayısıyla millî bir tarihe sahip olamadıklarını düşünüyor ve bunun sebebi olarak da, sözkonusu dönemde devlet işlerinin "milletin arzusu amâl-ı ve ihtiyâcât-ı hakikiyesi nokta-i nazarından değil, belki şunun bunun amâl-i mahsûsâsını, ihtirasatını tatmin nokta-i nazarından " yapılması olduğunu görüyordu²².

Bu konuda Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman gibi yükselme dönemi Osmanlı padişahlarını eleştiren Atatürk, bu dönemlerde, Osmanlı Devleti'nin "azametli bir saltanat" kurmak gibi büyük bir emeli gerçekleştirilmeye koyulduğu ve bu uğurda da devletin aslî unsuru olan Türklerin kullanıldığı kanaatindeydi. Ayrıca Atatürk, bu padişahların fütûhata dayanan dış politikalarını eleştirmektedir²³:

"...bu azametli, kudretli padişahlar, takip ettikleri siyaset-i hariciyede kendi emelleri, hırsları ve arzularına istinat etmişlerdir. Büyük ve şahane arzularına istinat etmekle beraber teşkilât-ı dahiliyelerini, siyaset-i dahiliyelerini bu mevlûd-ı

¹⁹ Ancak, bu yararlanma, olumsuz anlamda bir yararlanmak idi. Bkz. Afet İnan, *a.g.e.*, s.99.

²⁰ Halil Nimetullah, *İnkılâbın Felsefesi*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1928, s.14-15.

²¹ Atatürk'ün Samsun İstiklâl Ticaret Mektebi'nde öğretmenlere hitaben 22.9.1924'de yaptığı konuşma, ASD, II, s.198.

²² Atatürk'ün I. İzmir İktisat Kongresi'ni açış söylevi (17.2.1923), ASD, II, s.100.

²³ ASD, II, s.100.

ihtirâsât olan siyaset-i hariciyelerine göre tanzim etmek mecburiyetinde kalmışlardır."

Atatürk'e göre, genişlemeye dayanan ve dahilî örgütlenmesini buna uygun bir şekilde yapmayan bir devletin böyle bir dış politikasının sürekli başarılı olması mümkün değildi. Çünkü, bir ülkenin dış politikası, o ülkenin siyasî ve idarî yapısının tahammül edebileceği bir ölçüde/genişlikte olmalıydı. Aksi halde, hayalî dış politika izleyenler dayanak noktalarını kaybetmek durumunda kalabilirlerdi. İşte Atatürk, Osmanlı padişahlarının asıl bu noktayı unuttuklarını ve ülkenin iç örgütlenmesini bu siyasete uydurmaya mecbur kaldıklarını ifade etmekteydi²⁴.

Bununla yetinmeyen Atatürk, bu siyasetin sonuçları üzerinde de durmuş ve özellikle devletin aslî unsuru olduğunu söylediği Türklerin durumuna değinmeden edememişti. Atatürk'e göre, Osmanlı devleti, izlediği genişleme siyaseti sonucunda fethettiği yerleri korumakta güçlük çekmiş ve bundan dolayı da bu yerlerde yaşamakta olan farklı din, dil ve geleneklere sahip milletlere, "bütün bu şeyleri mahfuz bırakabilecek istisnalar, imtiyazlar" bahsettikten sonra Türkleri de bunlara muhafız yapmıştı. Daha açıkçası; Atatürk, Osmanlı döneminde Türklerin askerlik yapmaktan başka hiçbir şeyle uğraşmadıklarını, oysa diğer milletlerin çalışarak zenginleştiklerini, sonuçta, kendi anayurdunda çalışmayan Türklerin başkalarına muhtaç duruma düşerek yenildiklerini söylemiş ve bu durumu "...böyle fatihlerin arkasında serserilik etmek.." şeklinde değerlendirmişti²⁵.

Atatürk, bu sözleriyle, Türklerin Osmanlı dönemindeki durumlarını ortaya koymaya çalışmış ve bunun sebebi olarak da milletin kendi iradesine sahip olmadığını göstermişti. Asıl amaç ise, kurulacak yeni Türk devletinin dayanacağı ve Türklerin hiçbir zaman ellerinde tutamadıkları millî hakimiyet²⁶ esasının tarihî olarak da gerekliliğini anlatmaktır:

"...Osmanlı halkı içindeki Türk milleti de tamamen esir vaziyete getirilmişti. Bu netice arzettiğim gibi milletin kendi iradesine ve kendi hakimiyetine malik bulunamamasından ve bu irade ve hakimiyetin şunun bunun elinde istimal edilegelmiş olmasından neş'et ediyor. O halde kat'iyetle diyebiliriz ki, biz millî bir devir yaşamıyorduk ve millî bir tarihe malik bulunmuyorduk."

Dikkat edilirse, Atatürk'ün Osmanlı tarihiyle ilgili eleştirileri, onun siyasî hakimiyet anlayışına yönelik eleştirilerdi. Dahası, bu eleştiriler modern çağda

²⁴ ASD, II, s.101; Atatürk, bu konudaki düşüncelerini bir kez daha Afyonkarahisar Belediye Meclisi üyeleriyle yaptığı 23.3.1923 tarihli konuşmasında da dile getirmişti. Bkz., ASD, II, s.163-164.

²⁵ ASD,II, s.101-102.

²⁶ Millî hâkimiyet ve siyasî hâkimiyet kavramlarının Türkiye örneğinde tartışılması için bkz. Tarık Zafer Tunaya, "Hâkimiyet-i Siyâsiye ve Millî Egemenlik: Türkiye'de Siyasal Rejimin Meşruluğunun Dayandığı Temeller", *Türkiye Siyasal Hayatının Gelişimi*, (Editörler: Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay), İstanbul 1986, s. 209-221.

geçerli olan siyaset anlayışlarından hareketle yapılmıştı. Kanaatimce, Atatürk'ün Osmanlı padişahları ile onların siyaset anlayışlarına yönelttiği bu eleştiriler, anakronik bir nitelik taşımasının yanısıra, işlevselliği bakımından millî hakimiyete dayalı modern bir devlet kurma aşamasında, "eski"yi temsil eden Osmanlı siyaset anlayışına yönelik yapılan keskin eleştirilerden başka bir anlam taşımamaktaydı.

b) Dinî meşrûiyet açısından

Atatürk'ün Osmanlı padişahlarına yönelttiği eleştirilerden biri de Yavuz Sultan Selim'den itibaren halife olmalarından dolayı iktidarlarının dinî meşrûiyet açısından durumu idi. Bundan dolayı Atatürk, 1 Kasım 1922'de Saltanat'ın Hilâfet'ten ayrılarak kaldırılması ve ardından 3 Mart 1924'de Hilâfet'in kaldırılması sürecindeki bu süreç, aynı zamanda, yeni siyasî iktidarın belirlenmesi sürecidir- halife-padişahların tarih içindeki konumlarını dinî açıdan yorumlamaya çalışmıştı²⁷. Tabiatıyla bu dönemde yapılan tartışmalar, genellikle hilafetin şer'î yönden mevcut durumunu sorgulamaya yönelik ise de, Atatürk, sözkonusu tartışmalardan hilafetin kaldırılması yönünde yararlanmıştı.

Hemen belirtelim ki; Atatürk, bu tartışmalarda, Osmanlı halife-padişahlarına karşı eleştirilerinde oldukça selefi²⁸ bir takınmış ve bunların dinî açıdan da meşrû

²⁷ Sami Erdem, "Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Hilâfet Teorisine Alternatif Yaklaşımlar", *Divân İlmî Araştırmalar*, Sayı 2, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul 1996, s.119-126.

²⁸ Selefilik, Hicri 3. yüzyıl başlarında, Kur'an ve Sünnet'de belirtilen esaslara akıl ve re'ye başvurmadan ve te'vile yönelmeden, olduğu gibi inanmayı gerekli gören itikâdî bir İslâm mezhebinin adı olup kurucusu Ahmed İbn Hanbel'dir. Aynı zamanda Hanbeli mezhebinin de kurucusu olan İbn Hanbel, "Hilâfet otuz yıldır, bundan sonrası saltanattır" hadisine-sahih olup olmaması bir yana-dayanarak ilk dört halifeden sonraki Müslüman idarecileri halife olarak onaylamamıştı. Daha sonraki yüzyıllarda hilâfet konusunda selefi yöntem/tavir olarak anılacak bu görüş, 14. yüzyılın ilk çeyreğinde İbn Teymiyye tarafından yeniden canlandırılmış (Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, 3.baskı, Selçuk Yayınları, İstanbul 1986, s.69-73; Nevin Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Muhalefet*, (Türkçesi: Vechi Akyüz), İz Yayıncılık, İstanbul s.157, 324); 19.yüzyılın sonlarından itibaren de Mısırlı Muhammed Abduh, Muhammed Reşid Rıza gibi Modernist İslâmcılar aracılığıyla bir kez daha dile getirilmişti (Hamid İnayeti, *Çağdaş İslâm Siyasi Düşünce*, (Türkçesi: Yusuf Ziya), Yöneliş Yayınları, İstanbul 1989, s.131-158). Türkiye'de ise hilâfet ile ilgili tartışmalar, Tanzimat Fermanı'na kadar uzanmakta ve özellikle İslâmcılığın bir ideoloji olarak ortaya çıkma sürecinde, 1860'dan sonra, yoğunluk kazanmış (Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s.93-143); II.Abdülhamid devrinde hilafetin dış politikada bir araç olarak kullanmasıyla zirveye ulaşmıştı (Cezmi Eraslan, *II.Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1992). II.Meşrutiyetin ilânından sonra, özellikle İslamcı aydınlar arasında hilafet kavramı tartışılmaya devam etmiş ve bu kez "meşruti idare içinde halifelik" kurumunun konumu ele alınmıştı. Bu konuda elmalılı Hamdi Efendi (Yazır)'nin "milli hilafet"e kadar giden görüşleri sonderece ilginçtir (İsmail Kara, *İslâmcılığın Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s.146-150). İşte hilâfetle ilgili Atatürk'e kadar giden bu tartışmalarda selefliğin hilâfet hakkındaki keskin tavrının büyük etkisi vardır. Kanaatimce, Atatürk de bu tartışmalardan etkilenecek hilafet konusunda selefi tavir sergilemiş ve buna dayanarak saltanat'dan sonra hilafeti de kaldırmıştır.

olmadıklarını göstermeye çalışmıştı. Bu konuda, Atatürk'ün 1 Kasım 1922'de TBMM'de saltanatın kaldırılması vesilesiyle yaptığı uzun konuşma, Sünnî İslâm siyasi düşüncesi ile çağdaş siyaset anlayışının kavramlarının (millî hakimiyet, ismi konması bile laiklik gibi) birarada kullanılması bakımından son derece önemlidir. Sözkonusu konuşmasında Atatürk, Hz. Peygamber'den itibaren hilâfetin geçirdiği aşamalardan bahsetmiş ve Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasında geçen hilâfet mücadelesine değindikten sonra hilâfetin "hilâfet ünvanı altında saltanat-ı İslâmiye'ye tahvil" edildiğini söylemişti²⁹.

O tarihte Atatürk, bunun sebebine değinmemişti. Ancak, 20 Mart 1923'de Konya'da gençlerle yaptığı bir konuşmada, meseleye "dinin siyasete alet edilmesi" noktasında yaklaşmış ve bunun sonucunda dört halifeden sonra dinin siyaset aracı yapılarak halifeliğin saltanata dönüştürüldüğünü belirtmişti. Atatürk'e göre, Hz. Muaviye'den sonra "bütün müstebid hükümdarlar hep dini alet edindiler; ihtiras ve istibdatlarını terviç için hep sınıf-ı ulemaya müracaat eylediler." Bunun sonucunda din, "daima vasıta-i din, vasıta-i menfaat, vasıta-i istibdat" yapıldı³⁰.

Hattâ Atatürk, Osmanlı padişahları ile onları destekleyen ulemadan başka hilâfetin kaldırılması sürecinde hilâfet taraftarlarını ilk önce "din oyunu aktörleri" olarak tanımlamış ve daha sonra da "binbir türlü siyasî ve şahsî maksat ve menfaat temini için dini alet ve vasıta olarak kullanmak ile suçlamıştı³¹.

Bu konuda Atatürk'ün, genel olarak bütün Osmanlı padişahlarını suçladığını ve fakat, milli mücadele hareketine karşı tavırlarından dolayı Sultan Vahdeddin ile ona bağlı bazı ulema mensuplarını örnek verdiğini görüyoruz. Atatürk'e göre, Sultan Vahdeddin ile sözünü ettiğimiz ulema mensupları, dini siyasete alet eden hainler idi. Çünkü bu kişiler, milli mücadele önderlerini asi ilan etmişler ve Anadolu'da düşmana karşı savaşan Türk ordusuna da "bagiler sürüsü" diyerek fetvalar vermişlerdi³². Bundan dolayı, Atatürk, çeşitli vesilelerle Sultan Vahdeddin'i, "Türkiye devletinin istiklâline hatime veren, Türkiye halkının hayatını, namusunu, şerefini imha eden, Türkiye'nin idam kararını ayağa kalkarak (Sevr kasediliyor) ve bütün endamiyle kabul etmek istidadında", "bî-şuur, bî-idrâk bir hain" olarak tanımlamıştı³³.

²⁹ ASD, I, Maarif Matbaası, İstanbul 1945, s.261-267. İlgi çekicidir ki, Atatürk'ün bu konuşması muhteva bakımından dönemin Adliye Vekili Seyyid Bey'in, hilâfetin kaldırılmasına karar verildiği gün olan 3 Mart 1924'de TBMM'de yaptığı "Hilâfetin Mahiyet-i Şer'iyyesi" hakkındaki ünlü konuşmasıyla büyük benzerlik taşımaktadır (Seyyid Bey'in bu konuşmasının tam metni için bkz., İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi, Metinler/Kişiler*, I, Risâle Yayınları, İstanbul 1986, s.179-220).

³⁰ ASD, II, s.145-146.

³¹ M.Kemal Atatürk, *Nutuk*, II, 15.baskı, MEB. Yayını, İstanbul 1987, s.707-708.

³² ASD, II, 146.

³³ 1 Kasım 1922 tarihinde TBMM'de yapılan konuşma, ASD, I, s.269.

Atatürk ve Osmanlı İslahatları

Hemen belirtelim ki, Atatürk'ün Osmanlı ıslahatlarıyla ilgili düşünceleri, daha ziyade, Osmanlı Devleti içindeki Türklerin "geri kalma sorunu" çerçevesinde şekilleniyordu. Bu konuda Atatürk, millet olarak tanımladığı Türklerin milli çıkarlarına hizmet etmediğini söylediği fütühat siyaseti izledikleri için Osmanlı padişahlarını ve onların yönetim biçimlerini suçluyor³⁴; Türklerin, çeşitli kavimlerin milli akidelerine sarıldığı bir süreçte, milliyet fikrinden uzak kaldıklarını ifade ediyordu³⁵.

Aslında Atatürk, bu sözleriyle sadece, soruna işaret etmekte ve mevcut durumu "sefalet" olarak tanımlamaktaydı. Ona göre, bu sefaletin gerçek sebebi salim bir zihniyetten yoksun olunmasıydı. Atatürk, bu zihniyeti "zayıf, çürük, sakîm, sehif" olarak nitelemekte; en önemlisi de bu tarz yanlış zihniyetler yüzünden doğudan batıya kadar bütün İslâm memleketlerinin düşman esaretine düştüğünü söylemekteydi³⁶.

Bu aşamada Atatürk'ün geri kalma sorununu Türklerle sınırlı tutmayıp İslâm dünyası ölçeğinde ele almaya çalıştığını görüyoruz. Öyle ki Atatürk, ehl-i salip (Hıristiyan) düşmanlığının Müslümanların geri kalmasına sebep olduğunu düşünmekteydi. Yüzyıllardan beri devam eden İslâm-Hıristiyan düşmanlığının, işin başında pek sorun oluşturmadığını düşünen Atatürk, geçen zaman içinde ve özellikle 19. ve 20. yüzyıllara geldiğimizde, Müslümanların aleyhine geliştiği kanaatindeydi. Daha açık deyimle Atatürk, sözkonusu düşmanlığın, Batı Dünyası'nda ortaya çıkan yeniliklere Müslümanların ilgisiz kalmasına -daha doğrusu, geri kalmasına-sebep olduğunu söylüyordu³⁷:

"Bu husûmetin neticesidir ki, İslâm âlemi garbın her asır bir şekil ve rengi nevin alan terakkiyatından uzak kalmıştı. Çünkü, ehl-i İslâm o terakkiyâta adem-i tenezzülle, nefretle bakıyordu; aynı zamanda, iki kitle arasında uzun asırlardır devam eden husûmet ilcâsiyle İslâm âlemi silahını bir an elinden bırakmamak mecburiyetinde bulunuyordu. işte silahla bu iştigâl-i daimî hiss-i husûmetle garbın teceddüdâtına adem-iltifat, inhitatımızın esbâb ve avâmilinden diğerk mühim bir sebebini teşkil eder."

İlgi çekicidir ki, Atatürk'ün bu düşünceleri, bir başka radikal Batılılaşma taraftarının, Abdullah Cevdet'in görüşleriyle büyük benzerlik taşımaktaydı. Aynı şekilde Abdullah Cevdet de Müslümanlar arasında var olan "ehl-i salip düşmanlığı"nın Müslümanların "terakkiyât-ı medeniyye"den yararlanmalarını engellediğini düşünmekteydi. Ona göre yapılması gereken iş, İslâm dininde bulunan "terakkiperver prensipleri" arayıp bulmaktı. Çünkü, "Müslüman

³⁴ Atatürk'ün Adana Çiftçileriyle 16.3.1923'de yaptığı konuşma, ASD, II, s.121.

³⁵ Atatürk'ün Konya gençleriyle 20.3.1923'de yaptığı konuşma, ASD, II, s.143.

³⁶ Aynı konuşma, ASD, II, s.138-139.

³⁷ Aynı konuşma, ASD, II, s.140.

terakkiyat-ı medeniyeyi ancak, Müslüman bir menba'dan istinbad ve kabul eder" idi³⁸.

Oysa Atatürk için sorun bu değildi. Atatürk, ülkenin geri kalma sorununa eğilirken, bunun sebepleri üzerinde duruyor ve deyim yerindeyse bir "durum tesbiti" yapıyordu. Asıl amaç, bir İslâm toplumunda fikir mücadelesi yapmak zorunda kalan Abdullah Cevdet gibi davranmak değil, aksine, Türkiye'de modern bir devlet ve toplum kurma yolunda, eleştirel bir tavırla eski sistem ile onun dayandığı değerlerin geçersizliğini ortaya koymaktı. Buradan hareketle, Atatürk, Osmanlı devrindeki aydın-halk ilişkilerine dikkat çekmiş ve aralarında hedefler bakımından ayrılık bulunduğunu ileri sürmüştü. Ona göre, "Bozuk zihniyetli milletlerde ekseriyet-i azime başka hedefe, münevver denen sınıf başka zihniyete maliktir". Bu durumun genelde İslâm dünyasında ve özelde de Osmanlı Devleti'nde geçerli olduğunu ileri süren Atatürk, bunun da ülkenin geri kalmasını sağlayan en büyük sebeplerden birini oluşturduğunu söylemekteydi³⁹.

Her ne kadar Atatürk'ün "geri kalma sorunu" ile ilgili bu değerlendirmeleri 1923 ve sonrası döneme ait olmakla beraber, 1921 yılında yaptığı Osmanlı ıslahatları hakkındaki eleştirilerini daha iyi anlamamızı sağlayacak nitelikteydi. Oysa Atatürk'ün Osmanlı ıslahatları eleştirisi, kendisinin eleştirdiği devlet ve toplum düzeninde değişiklikler yapılmasını amaçlayan Osmanlı padişahlarının ıslahatlar karşısındaki yaklaşımlarına yönelikti.

Bilindiği gibi 19. yüzyılın başında, Osmanlı Devleti, yaklaşık bir asırdan beri devam eden toprak kayıplarına rağmen geniş bir imparatorluk idi. Ancak, Fransız ihtilâli'nin yaydığı milliyetçilik hareketleri ve bunun yanısıra Osmanlı devlet otoritesinin kaybolması, o tarihlerde birtakım isyanların(1804 Sırp ve 1821 Rum isyanları) çıkmasına sebep olmuştu. Bu ise Avrupa'nın dikkatini çekmişti. Atatürk'e göre bu isyanların çıkmasının asıl sebebi, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan ve Osmanlı adı altında bir arada tutulmak istenen Hıristiyan unsurların, bu düşüncüyü kabul etmemeleriydi. Atatürk, işte bu sebeplerin Sultan II.Mahmud'u "memleketin idaresini ıslah etmek, mazhar-ı terakkiyat etmek için" ıslahat hareketlerine girişmeye yönelttiğini düşünmüştü⁴⁰.

Ancak Atatürk'e göre, II.Mahmud'un ıslahatları, Avrupa'yı taklid etmekten öteye geçememişti. Çünkü bunlar, "Avrupa kanunlarını almak, Avrupa nizamlarını almak, Avrupa'nın elbisesini giymek" gibi olumlu sonuçlar vermeyen ıslahatlardı. Ayrıca Atatürk, II.Mahmud'u "ıslahat için mukallitlik" yapmakla suçlamakta ve daha sonra şu ilginç değerlendirmelerde bulunmaktaydı⁴¹:

³⁸ Ş.Hanioğlu, a.g.e., s.130-131.

³⁹ Aynı konuşma, ASD, II, s.140-141.

⁴⁰ Atatürk'ün Bakanlar Kurulu'nun görev ve yetkisini belirten kanun teklifi dolayısıyla TBMM'de 1 Aralık 1921'de yaptığı konuşma, ASD, I, Maarif Matbaası, İstanbul 1945, s.197-198.

⁴¹ Aynı konuşma, ASD, I, s.198.

"...Taklit suretiyle olan bu ıslahat teşebbüsünün tevclid ettiği teşevvüşat elah berdevamdır. Meselâ kıyafete bakınız: Avrupa kıyafetini aldık. Fakat, fenalık, saadet, felâket bir milletin tarz-ı telâkkisine tâbidir. Bir milletin saadet telâkki ettiği şey, diğer bir millet için felâket olabilir. Binaenaleyh bir millet kendine göre saadet telâkki edeceği bir şeye vasıl olabilmek için tevessül edeceği esbâb ve vesâit kendi ruhundan çıkarsa o vakit maksada varabilir."

Bundan sonra Atatürk'ü Tanzimat Fermanı'nın ilânı ve sonrası gelişmeleri değerlendirdiğini görüyoruz. Atatürk'e göre, Hıristiyanların devam eden isyan girişimleri ve bunların lehinde Avrupalı devletlerin artan baskıları, Tanzimat Fermanı'nın ilânını zorunlu kılmıştı. Bunda Mustafa Reşid Paşa'nın büyük rolü vardı. Ne var ki, isyanların sürmesi ve gerçek manada bir türlü ıslahat yapılamaması yüzünden Avrupalı devletlerin baskıları yeniden artmış ve Kırım Savaşı (1853-1856)'ndan sonra Paris'de imzalanacak olan barış antlaşması öncesinde tekrar bir ıslahat fermanı hazırlanarak Avrupalı devletlere sunulmuştu. Bu arada Tanzimat ile Islahat Fermanlarını karşılaştıran Atatürk, birincisinin hıristiyanların güvenliğinden söz ettiğini; ikincisinin de Osmanlı vatandaşları arasında hürriyet ve eşitlik olduğuna dair hükümler taşıdığını belirtmişti⁴².

Gerçekten Atatürk'ün Tanzimat ve Islahat Fermanları ile ilgili değerlendirmeleri, büyük ölçüde doğruluk payı taşımaktaydı. Son yıllarda yapılan tarih araştırmaları göstermiştir ki, 19. yüzyıl Osmanlı ıslahat hareketleri iç zorunlulukların yanısıra ve hatta ondan daha belirleyici olan dış baskıların sonucunda gerçekleşmişti. Tabii olarak, Tanzimat ve Islahat Fermanları da bu şartlar altında ilân edilmişti. Öyle ki bu dönemde Mustafa Reşid Paşa, artan dış baskılar karşısında bir taraftan ülkede reformlar yaparak hem bu baskıları azaltmak ve hem de ülkenin modernleşmesine katkıda bulunmak istemiş; diğer taraftan da Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü Avrupalı devletler arasındaki güç dengeleri içinde korumaya çalışmıştı⁴³.

Böylece Atatürk'ün 1920'lerin başında yaptığı Osmanlı ıslahatları hakkındaki eleştirileri/değerlendirmeleri, son zamanlarda gerçekleştirilen ilmî çalışmalarla doğrulanmış oldu.

42 Aynı konuşma, ASD, I, s.199. Atatürk'ün bu görüşlerinin 1930'ların başında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından hazırlanmış olan dört ciltlik tarih kitapları serisinin Osmanlı tarihiyle ilgili ciltinde de korunduğunu görüyoruz:"Avrupa devletlerinin Mısır meselesinden dolayı Osmanlı siyaset-i hariciyesine müdahaleleriyle alâkadar *Gülhane Hatt-ı Hümayunu* Osmanlı imparatorluğunda hıristiyan tebaa hukukunun tezyit ve tevsiine doğru atılan ilk mühim adımdır.", *Tarih, (Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi)*, III, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s.114.

43 Bayram Kodaman, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler (13-14 Mart 1985)*, Ankara 1987, s.72-73.

SONUÇ

Batılı toplumlara benzeme / ulaşma çabasının adı olan modernleşme, Atatürk tarafından medeniyet değişikliği şeklinde algılanmış ve Avrupa medeniyeti anlamında "çağdaş medeniyet seviyesine ulaşma" tek hedef haline getirilmiştir. Halil İnalcık'a göre, Atatürk'ün bu modernleşme düşüncesi radikal bir nitelik taşımakta olup hayat görüşünde esaslı bir değişmeyi ifade etmektedir⁴⁴. Aynı şekilde Bernard Lewis de, bu değişimin toplumsal ve kültürel sebeplerden hareketle, Türk toplumunun geçmiş ve doğu (her ikisi de Osmanlı/İslam anlamında) ile ilişkisinin kesilerek modern Batı medeniyetine dahil edilme amacını taşıdığını düşünmektedir⁴⁵.

Bilindiği gibi her büyük inkılâp sürecinde yeni değer ve sistemlerin yerleştirilmesi/benimsenmesi için eski değer ve sistemlerin kötülenmesi gerekli olmuştur. Nitekim, Türk inkılâbı sürecinde de Atatürk, benzer bir tavır göstermiş; Osmanlı dönemine ait değer ve kurumları sert bir şekilde eleştirmiştir. Hemen belirtelim ki, bu eleştirilerinde Atatürk'ün hareket noktası, Osmanlı döneminde Türklerin her yönden geri bırakılması düşüncesi olmuş ve bundan dolayı hem Osmanlı idarî yapısını ve hem de Osmanlı padişahlarını kıyasıya suçlayarak eleştirmiştir. Tabiatıyla böyle davranmakla Atatürk, gerçekleştirmekte olduğu inkılâpların tarihen de ne kadar geçerli ve haklı olduğunu göstermek istemiştir.

Ne var ki Atatürk, "Türk inkılâbı"nın ilk yıllarında yapmış olduğu Osmanlı tarihi ve ıslahatları hakkındaki bu eleştirilerini 1930'ların başından itibaren yumuşatmıştır. Bu konuda 1931'de orta dereceli okullar için hazırlanmış olan Osmanlı tarihini kapsayan Tarih III'e bakmak yeterlidir⁴⁶. Kanaatimce; bunun sebebi, artık inkılâbın yerleşmeye başlamış olduğunu Atatürk'ün düşünmüş olmasıdır. Nitekim, biraz önce sözünü ettiğimiz ders kitabı bunun en büyük kanıtıdır.

44 H.İnalcık, *a.g.e.*, s.190.

45 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (çeviren Metin Kıratlı), 2.baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, 278.

46 Daha önce Atatürk'ün kendi emelleriyle Osmanlı Devleti'ni yönettikleri eleştirisi yaptığı Kanunî devrinde Osmanlı kültürünün geldiği seviye kısaca şu cümlelerle anlatılmıştır: "Hemen yarım asır kadar (1520-1566) devam eden KanunîSüleyman zamanı, Osmanlı Türklerinin hars itibarile de en mütakâmil bir devridir. Osmanlı harsı, mimarî, hukuk (fıkıh), ilâhiyat(kelâm), tababet, riyaziye, nakkaşlık ve edebiyatın en yüksek mümessillerini bu asırda yetiştirmiştir.", *Tarih*, III, s.47-48.